

EIKONES ΠΡΟΦΗΤΩΝ

Εἰς προηγούμενον τόμον τῆς Ἐπετηρίδος ταύτης¹ ἐδημοσίευσα τοιχογραφίαν, εὐρισκομένην εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Καχοιὲ Τζαμί) Κωνσταντινουπόλεως καὶ παριστάνουσαν τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, παρ' αὐτὸν δὲ τὴν ἐξολόθρευσιν ὑπὸ Ἀγγέλου τῶν Ἀσσυρίων πρὸ τῶν τειχῶν τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἡ παράστασις αὕτη τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς τῆς Χώρας εἶναι λίαν ἀνάλογος, ὡς ἀπέδειξα, πρὸς τὴν κηρόχυτον γραφὴν, τὴν ἀναφερομένην ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου εἰς ὁμιλίαν του, περικοπὴ τῆς ὁποίας ἀνεγνώσθη τὸ 787 εἰς μίαν τῶν συνεδριῶν τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Τίς ὁ λόγος τῆς ἀπεικονίσεως τῆς σκηνῆς ταύτης εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μονῆς τῆς Χώρας καὶ ποία ἡ νέα σημασία, ἡ δοθεῖσα εἰς αὐτήν, ἀνέπτυξα ἤδη εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν μελέτην μου.

Ἡ παράστασις ὅμως αὕτη δίδει τὴν ἀφορμὴν διὰ περαιτέρω ἔρευναν, τῆς ὁποίας τὰ συμπεράσματα ἐκθέτομεν ἐνταῦθα διὰ βραχέων.

I

Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας βλέπομεν, εἰς τὴν ἰδίαν σύνθεσιν, δύο διαφορητικὰ θέματα, ἀφ' ἑνὸς τὸν Ἡσαΐαν προφητεύοντα τὴν καταστροφὴν τῶν Ἀσσυρίων καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν πραγματοποίησιν τῆς προφητείας, τοὺς Ἀσσυρίους δηλαδὴ ἐξολοθρευομένους ὑπὸ Ἀγγέλου πρὸ τῶν τειχῶν τῆς ὑπ' αὐτῶν πολιορκουμένης Ἱερουσαλήμ. Τὴν συνύπαρξιν τῶν δύο αὐτῶν θεμάτων εἶχεν ἤδη παρατηρήσει καὶ ὁ Ἀλπάτωφ, ὁ ὁποῖος εὗρε μεγάλας δυσκολίας διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς σκηνῆς, ὅπως καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ Σμίτ, καὶ τοῦτο διότι ἐνόμιζεν ὅτι πηγὴ τῆς παραστάσεως ἦτο τὸ κείμενον τοῦ Δ' βιβλίου τῶν Βασιλειῶν (κεφ. 19. 32)².

Ἄλλ' ἡ παράστασις, ὅπως πιθανώτατα εἰκονίζετο εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἀναφερομένην κηρόχυτον γραφὴν καὶ ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ἐδημιουργήθη πράγματι μὲ βάσιν τὴν διήγησιν τοῦ Δ' βιβλίου τῶν Βασιλειῶν ; Ἄν οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα, θὰ

¹ Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 21, 1951, 49 κ.ἑξ.

² Μ. Ἀλπάτωφ εἰς τὸ περιοδ. Münchner Jahrbuch, 6, 1929, 348 κ.ἑξ., ὅπου καὶ ἡ γνώμη τοῦ Σμίτ.

ἐπρόκειτο περὶ ἀπλοῦ ἱστορικοῦ πίνακος ἀναλόγου πρὸς τὰς μικρογραφίας, τὰς συνοδευούσας τὸ κείμενον τῶν Βασιλειῶν εἰς τὸ μοναδικὸν μέχρι τοῦδε γνωστὸν εἰκονογραφημένον αὐτῶν χειρόγραφον, δηλαδὴ τὸν κώδικα 333 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ¹. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως αὐτὴν ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Ἡσαίου εἰς τὴν ἰδίαν σύνθεσιν οὐδεμίαν θὰ εἶχε θέσιν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές. Πηγὴ ἐμπνεύσεως τῆς εἰκόνος ὑπῆρξε τὸ βιβλίον τῶν προφητειῶν τοῦ Ἡσαίου καὶ ὄχι ἡ διήγησις τοῦ Δ' βιβλίου τῶν Βασιλειῶν, ὡς εἶχεν ὑποθέσει ὁ Ἀλπάτωφ.

Τοῦτο ἀποδεικνύει ἀπολύτως βέβαιον ἡ ἐπὶ τοῦ ἀνοικτοῦ εἰληταρίου τοῦ Ἡσαίου εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας ἡμισεβασμένη ἐπιγραφὴ, τῆς ὁποίας μὲ μεγάλην, εἶναι ἀληθές, δυσκολίαν ἠδυνήθηεν ν' ἀναγνώσω ὀλίγας λέξεις, ἀρκετὰς ἐν τούτοις διὰ τὴν ἐπίλυσιν τοῦ ἀπασχολούντος ἡμᾶς ζητήματος².

Τὸ τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς, τὸ ὁποῖον ἠδυνήθηεν ν' ἀναγνώσω, ἔχει ὡς ἑξῆς :

.....*βασιλέα]ν Ἀσουρί(ων)*
οὐ μὴ [εἰσέλθ(η) [εἰς] τ(ήν) πόλ(ιν)
ταύτ(ην).....

(*Ἡσ. 37. 33)³.

Ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἔχει ληφθῆ ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν προφητειῶν τοῦ Ἡσαίου γίνεται ἀπολύτως φανερόν ἐκ τῆς παραβολῆς πρὸς τὸ ἀντίστοιχον χωρίον τοῦ Δ' Βασιλειῶν, 19. 32, ὅπου τὸ νόημα εἶναι βεβαίως τὸ αὐτό, ἀλλ' ἡ διατύπωσις διάφορος⁴.

Κατὰ ταῦτα δύναται, νομίζω, νὰ θεωρηθῆ βέβαιον ὅτι ἡ κηρόχυτος γραφὴ, ἡ ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ἀναφερομένη, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὴν ἀναπαραστήσωμεν ἡ τοιχογραφία τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, εἶχεν ὡς κύριον

¹ Περὶ τοῦ κώδικος τούτου βλ. J. L a s s u s εἰς τὸ περ. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire publiés par l'École Française de Rome*, 45, 1928, 38 κ ἑξ. Βλ. καὶ τὸν κατάλογον τῶν ἐλαχίστων μικρογραφιῶν τοῦ Δ' Βασιλειῶν αὐτόθι, σ. 74.

² Εἰς τὴν ἀνάγνωσιν, πλὴν τῆς ἐπιτοπίου ἐξετάσεως τῆς τοιχογραφίας, πολὺ μὲ ἐβοήθησε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν φωτογραφίαν, καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Α. Ε. Henderson ὑδατογραφικὸν ἀντίγραφο τοῦ προφήτου, τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ Ο. Μ. Dalton, *East Christian Art*, Oxford 1925, πίν. XI, IV, ἔναντι σ. 256. Τοῦτο ἐγένετο εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν, ὅποτε ἡ ἐπιγραφὴ ἐσφύζετο κάπως καλλιτέρον.

³ Ἡ σχετικὴ περικοπὴ ἔχει ὀλόκληρος ὡς ἑξῆς : «*Διὰ τοῦτο οὕτω λέγει Κύριος ἐπὶ βασιλέα Ἀσουρίων οὐ μὴ εἰσέλθῃ εἰς τὴν πόλιν ταύτην, οὐδὲ μὴ βάλλῃ ἐπ' αὐτήν βέλος, οὐδὲ μὴ ἐπιβάλλῃ ἐπ' αὐτήν θυρόν, οὐδὲ μὴ κυκλώσῃ ἐπ' αὐτήν χάρακα...*».

⁴ Δ' Βασιλ. 19. 32 : «*Οὐχ οὕτως ; τάδε λέγει Κύριος πρὸς βασιλέα Ἀσουρίων οὐκ εἰσελεύσεται εἰς τὴν πόλιν ταύτην, καὶ οὐ τοξεύσει ἐκεῖ βέλος, καὶ οὐ προφθάσει ἐπ' αὐτήν θυρόν, καὶ οὐ μὴ ἐκχέῃ πρὸς αὐτήν πρόσχωμα...*».

θέμα ὄχι τὴν ἀπλῆν ἀπεικόνισιν τῆς ἐξολοθρευέσεως τῶν Ἀσσυρίων ὑπὸ τοῦ Ἀγγέλου πρὸ τῶν τειχῶν τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς περὶ τοῦ γεγονότος τούτου προφητείας τοῦ Ἡσαΐου. Τὸ πρωτεῦον δηλαδὴ θέμα τῆς εἰκόνος εἶναι ἡ μορφή τοῦ προφήτου, ἐνῶ ἡ καταστροφή τῶν Ἀσσυρίων ἔχει δευτερεύουσαν σημασίαν. Τὴν ἐρμηνεῖαν αὐτὴν ἐνισχύει τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας ὁ προφήτης Ἡσαΐας κατέχει τὴν δεσπόζουσαν θέσιν, εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον τῆς συνθέσεως.

Τοῦτο, κατὰ τὴν γνώμην μου, σημαίνει ὅτι ὁ δημιουργήσας τὴν εἰκόνα σκοπὸν εἶχε νὰ ἐξάρῃ τὴν μορφήν τοῦ προφήτου καὶ ὄχι τὸ ἱστορικὸν γεγονός, τὴν πραγματοποιηθεῖσαν δηλαδὴ προφητείαν τοῦ περὶ τῆς καταστροφῆς τῶν Ἀσσυρίων.

II

Εὗρισκόμεθα οὕτω πρὸ συνθέσεως ἐξυπηρετούσης ὠρισμένον σκοπόν, τὸν ὅποιον δέον ν' ἀναζητήσωμεν.

Διὰ νὰ ἐννοηθῇ καλλίτερον τὸ πρᾶγμα, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν μίαν συγγενεστάτην παράστασιν, προελθοῦσαν ἐπίσης ἐκ προφητικοῦ βιβλίου, τὸ περίφημον δηλαδὴ ὄραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ περὶ τῆς ἀναστάσεως τῶν ὀστέων (Ἰεζεκ. 37. 1 - 14).

Τοῦ ὄραματος τούτου ἡ παλαιότερα, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, παράστασις, ἀποτελουμένη ἐκ σειρᾶς ὅλης συνεχομένων σκηνῶν, εὗρίσκειται μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Συναγωγῆς τῆς Δούρας, τῶν γενομένων κατὰ τὸ 245 ἢ 255 μ.Χ.¹ καὶ εἰς τὰς ὁποίας θὰ ἐπανέλθωμεν μετ' ὀλίγον. Ἐκ τῶν βυζαντινῶν ὅμως παραστάσεων ἐκείνη, ἡ ὁποία ἰδιαίτερος μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, εἶναι ἡ γνωστοτάτη μικρογραφία τοῦ κώδικος 510 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, περιέχοντος τὰς ὀμιλίας τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ γραφέντος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 880 καὶ 886 πρὸς χρῆσιν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα.² Εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτὴν ὁ Ἰεζεκιήλ εἰκονίζεται δίς. Εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον ὁδηγεῖται ὑπὸ μεγαλοπρεποῦς Ἀγγέλου πρὸς τὸ πεδίον τὸ «*μεστὸν ὀστέων ἀνθρωπίνων*» (Ἰεζ. 37. 1). Ἐδῶ ὁ

¹ Ἀπεικόνισις ἐν Comte du Mesnil du Buisson, Les peintures de la Synagogue de Doura - Europos, Roma 1939, πίν. XXXIX - XLIII καὶ σ. 94 κ.έξ.

² Ἡ μικρογραφία ἔχει πολλὰς ἀπεικονισθῆ. Καλλιτέρα ἀπεικόνισις παρὰ H. O m o n t, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, πίν. LVIII. Προχείρως παρὰ Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, 2a ἔκδ. Paris 1925 - 1926, II, σ. 622, εἰκ. 297. Ἐπίσης καὶ ἐν Ch. Diehl, La peinture byzantine, Paris 1933, πίν. LXXIII.

Ἄγγελος — ὁ Ἀρχιστράτηγος, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς μικρογραφίας — ἐπέχει, κατὰ βυζαντινὴν διασκευὴν, τὴν θέσιν τῆς εἰς τὸ προφητικὸν κείμενον ἀναφερομένης χειρὸς τοῦ Κυρίου ¹, τὴν ὁποίαν εὐρίσκομεν εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Συναγωγῆς τῆς Δούρας λαμβάνουσαν κατὰ τρόπον ρεαλιστικὸν ἐκ τῆς κόμης τὸν προφήτην ². Εἰς τὸ δεύτερον ἐπίπεδον τῆς μικρογραφίας τοῦ Παρισινοῦ κώδικος εἰκονίζεται καὶ πάλιν ὁ Ἰεζεκιὴλ τεινὼν τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα προσευχῆς πρὸς τὴν ὑπεράνω ἐκ τῶν νεφῶν ἐξερχομένην δεξιὰν τοῦ Κυρίου ³, ἐνῶ τὸ ἔδαφος γύρω του εἶναι πλήρες ἀνθρωπίνων ὁστώων.

Συγκριτικὴ ἐξέτασις τῆς μικρογραφίας ταύτης τοῦ Παρισινοῦ κώδικος πρὸς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Συναγωγῆς τῆς Δούρας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σύνθεσιν καὶ εἰς τὸν τρόπον παραστάσεως τοῦ θέματος, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσωμεν τὴν ὑφισταμένην βασικὴν διαφορὰν. Ἡ τοιχογραφία τῆς Δούρας εἰκονογραφεῖ σχεδὸν φράσιν πρὸς φράσιν εἰς σειρὰν συνθέσεων τὸ προφητικὸν κείμενον, καὶ τοῦτο, διότι ἢ ἐκεῖ λεπτομερῆς παράστασις τοῦ δράματος ἐπεδίωκεν ὀρισμένον σκοπὸν, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Grabar ⁴. Ὁ Ἰεζεκιὴλ, τὸ κύριον πρόσωπον, ἐπαναλαμβάνεται εἰς ἐκάστην σκηνήν, ἀλλὰ συγγέεται μὲ τὰς ἄλλας μορφάς, τοὺς ἀναστάντας νεκροὺς καὶ τοὺς Ἄγγελους, χωρὶς νὰ δεσπόζη αὐτῶν καὶ νὰ εἶναι εὐδιάκριτος εἰς τὸ πρῶτον βλέμμα τοῦ θεατοῦ ⁵. Ὁ ζωγράφος δηλαδὴ τῆς Δούρας σκοπὸν εἶχεν ὄχι νὰ ἐξάρη τὴν μορφήν τοῦ προφήτου, ἀλλὰ νὰ διηγηθῆ εἰς σειρὰν εἰκόνων τὰ κατὰ τὸ ὄραμά του, ἀκριβῶς ὅπως εἰς ἄλλον τοῖχον τῆς Συναγωγῆς διηγεῖται εἰς πλείονας συνθέσεις τὴν Ἔξοδον τῶν Ἑβραίων ἐκ τῆς Αἰγύπτου ⁶ καὶ ἄλλα ἐπεισόδια τῆς Βίβλου ⁷.

¹ «Καὶ ἐγένετο ἐπ' ἐμὲ χεῖρ Κυρίου, καὶ ἐξήγαγέ με ἐν πνεύματι Κύριος, καὶ ἔθηκέ με ἐν μέσῳ τοῦ πεδίου, καὶ τοῦτο ἦν μεσὶν ὁστέων ἀνθρωπίνων...» (Ἰεζ. 37. 1).

² Cte du Mesnil du Buisson, "Ἐνθ' ἀν., πίν. XXXIX. Περβλ. καὶ σ. 95.

³ Ἡ παρὰ τὸν προφήτην ἐπιγραφὴ «Κ(ύρι)ε, Κ(ύρι)ε, ἢ ζήσεται τὰ ὁστὰ ταῦτα» εἶναι παραλλαγὴ τῶν λόγων τοῦ Κυρίου ἐν Ἰεζ. 37. 3.

⁴ A. Grabar ἐν Comptes - Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles - Lettres, 1941, 78. Δὲν ἠδυνήθη νὰ ἴδω τὴν περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Συναγωγῆς τῆς Δούρας ἐτέραν μελέτην τοῦ ἰδίου ἐν Revue de l'Histoire des Religions, 123, 1941 καὶ 124, 1942, τὴν ὁποίαν γνωρίζω μόνον ἀπὸ βραχυτάτην περίληψιν τοῦ P. Lemerle ἐν Revue des Etudes Byzantines, 6, 1948, σ. 217, ἀριθ. 114.

⁵ Βλ. τὰς παρατηρήσεις τοῦ M. Rostovtzeff, Dura - Europos and its Art, Oxford 1938, 124.

⁶ Cte du Mesnil du Buisson, "Ἐνθ' ἀν., πίν. XV - XVII καὶ σ. 30 κ.εξ.

⁷ Διὰ τὸν διηγηματικὸν χαρακτῆρα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Συναγωγῆς τῆς Δούρας βλ. Rostovtzeff, "Ἐνθ' ἀν., 122 κ.εξ.

Ἐντελῶς ἀντίθετοι εἶναι ὁ σκοπὸς καὶ ἡ πρόθεσις τῆς μικρογραφίας τοῦ Ἰεζεκιήλ εἰς τὸν Παρισινὸν κώδικα καὶ τοῦ Ἡσαίου εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας. Οἱ ζωγράφοι, οἱ δημιουργήσαντες τὰ πρότυπα, ἀπὸ τὰ ὅποια κατάγονται αἱ παραστάσεις αὐταί, σκοπὸν εἶχον νὰ ἐξάρουν τὴν μορφήν τοῦ προφήτου, τοῦ Ἰεζεκιήλ καὶ τοῦ Ἡσαίου ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καὶ ὄχι νὰ διηγηθοῦν τὰ κατὰ τὸ ὄραμα τοῦ πρώτου καὶ τὴν πραγματοποιηθεῖσαν προφητείαν τοῦ δευτέρου. Διὰ τὸν λόγον δὲ ἀκριβῶς αὐτὸν καὶ ἡ ἀνάστασις τῶν ὀστέων εἰς τὸν Παρισινὸν κώδικα καὶ ἡ ἐξολόθρευσις τῶν Ἀσσυρίων εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας ἔχουν δευτερεύοντα ἐντελῶς καὶ ἐπεισοδιακὸν χαρακτῆρα.

Αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ δύο ἐξετασθεῖσαι παραστάσεις, ἡ τοῦ Ἡσαίου δηλαδὴ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας καὶ τοῦ ὁράματος τοῦ Ἰεζεκιήλ εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Παρισινοῦ κώδικος 510, ἀνήκουν εἰς ἰδιαιτέραν ὁμάδα εἰκόνων, εἰς τὰς ὁποίας τὸ κύριον θέμα εἶναι αὐτὴ ἡ μορφή τοῦ προφήτου, δευτερεῦον δὲ ἡ ἀπεικόνισις τοῦ ὁράματος ἢ τῆς πραγματοποιηθείσης προφητείας.

Τὴν ὑπαρξίν τῆς σειρᾶς αὐτῆς τῶν εἰκόνων προφητῶν, ἡ ὁποία ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ, συνηγάζομεν μέχρι τοῦδε μόνον ἀπὸ τὰς δύο ἐξετασθείσας παραστάσεις τοῦ Ἡσαίου καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ. Ὅτι ὅμως εἰς τὴν ἰδίαν σειρὰν περιλαμβάνοντο καὶ εἰκόνες ἄλλων προφητῶν δυνάμεθα μὲ ἀρκετὴν πιθανότητα νὰ συμπεράνωμεν ἀπὸ λείψανα τοιούτων παραστάσεων διασωθέντα εἰς δύο συριακὰ χειρόγραφα, εἰς τὸ γνωστὸν δηλαδὴ Εὐαγγέλιον τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Φλωρεντίας, τὸ γραφὲν καὶ διακοσμηθὲν εἰς μονὴν τῆς Μεσοποταμίας κατὰ τὸ 586 ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ραβουλά, καὶ ἀφ' ἐτέρου εἰς τὸν συριακὸν κώδικα 341 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων ἀναγόμενον εἰς τὸν 7ον ἢ 8ον αἰῶνα.

Εἰς τὸ συριακὸν Εὐαγγέλιον τῆς Φλωρεντίας οἱ προφῆται, εὐρισκόμενοι εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν κανόνων ἀντιστοιχίας, εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπλαῖ ὄρθιαι μορφαὶ ἐντελῶς ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἐπὶ ἄλλων μνημείων τοῦ βου αἰῶνος εἰκονιζόμενας. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἐλάχιστα εἰκονίδια, ὅπου παριστάνεται πλησίον τοῦ προφήτου ἀντικείμενον ἐνθυμίζον, ὑποτυπωδῶς πλέον, περίφημον προφητεῖαν τοῦ ἢ ὑπερφυσικὸν περιστατικὸν τῆς ζωῆς του. Οὕτω πλησίον τοῦ Ζαχαρίου εἰκονίζεται ἱπτάμενον δρόπανον σχετιζόμενον πρὸς τὴν γνωστὴν προφητεῖαν του (Ζαχ. 5. 1 κ.ἐξ.)¹, ὑπεράνω τοῦ Ἰησοῦ

¹ R. Garruci, Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa, Prato 1873-1880, III, πίν. 134, 1. Ἀπεικόνισις ἐπίσης καὶ ὑπὸ A. M. Friend εἰς τὸ περ. Art Studies, 1929, πίν. III. 6.

τοῦ Ναυῆ ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη, ἀνάμνησις τοῦ γνωστοῦ θαύματος κατὰ τὴν μάχην τῆς Γαβαῶν (Ἰησ. Ναυῆ, 10. 12 κ.ἐξ.)¹.

Εἰς τὸν συριακὸν κώδ. 341 τῶν Παρισίων, πλὴν τῆς εἰκόνος τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ μετὰ τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην² καὶ τοῦ Ζαχαρίου μετὰ τὸ δρέπανον, τὸ ὁποῖον ἐδῶ ὁ προφήτης κρατεῖ εἰς τὴν χεῖρα³, εὐρίσκομεν καὶ παραστάσιν, ἔξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσαν τὴν ἡμετέραν ἔρευναν. Εἰς μίαν δηληδὴ τῶν μικρογραφιῶν βλέπομεν τὸν Ἰεζεκιήλ ὄρθιον εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, παραπλεύρως δὲ αὐτοῦ, εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος, ὄστᾶ καὶ κρανία ἀνθρώπινα⁴. Οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ἀπλοποιημένης παραστάσεως τοῦ περιφύμου ὄραματος τοῦ Ἰεζεκιήλ περὶ τῆς ἀναστάσεως τῶν ὄστων.

III

Πότε ἐδημιουργήθη ἡ ὁμάς τῶν παραστάσεων ἢ ἐδῶ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς; Δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀμφιβολία ὅτι αὕτη ἔχει παλαιοχριστιανικὴν τὴν καταγωγὴν. Καὶ διὰ μὲν τὴν παράστασιν τοῦ Ἡσαίου καὶ τοῦ ἀφανισμοῦ τῶν Ἀσσυρίων ὑπὸ τοῦ Ἀγγέλου ἐνδειξις ἀσφαλῆς εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Χρυσοστόμου ὅτι ἡ εἰκὼν, τὴν ὁποῖαν οὗτος ἠγάπησεν, ἦτο κηρόχυτος⁵, κατεσκευασμένη δηλαδὴ δι' ἐγκαυστικῆς, ὅπως οἱ εὐάριθμοι ἐκ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων διασωθέντες μέχρις ἡμῶν πίνακες. Διὰ τὴν παράστασιν τοῦ ὄραματος τοῦ Ἰεζεκιήλ αἱ ἀποδείξεις περὶ τῆς ἐκ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων καταγωγῆς τῆς εἶναι περισσότεραι. Ἡ ἀπὸ τοῦ 7ου ἢ 8ου αἰῶνος μικρογραφία τοῦ συριακοῦ κώδ. 341 τῶν Παρισίων, περὶ τῆς ὁποίας ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, δεικνύει ὅτι τὸ πρότυπον τῆς συνθέσεως ταύτης εἶναι πολὺ παλαιότερον τοῦ 880—886, ὅποτε εἰκονογραφήθη ὁ Παρισινὸς κώδ. 510, ὁ διὰ μακρῶν ἀπασχολήσας ἤδη ἡμᾶς.

Ἀλλὰ καὶ ἡ μεγαλοπρεπὴς αὕτη μικρογραφία τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 510 δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐδημιουργήθη τὸν 9ον αἰῶνα, διὰ νὰ εἰκονογραφῆσῃ τὸ βραχύτατον πόνημα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου «Σημασία εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ»⁶, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ χειρόγραφον αὐτὸ συνοδεύει⁷. Εἰς τὸ μικρὸν ἄλλωστε ἐκεῖνο σύγγραμμα τοῦ Γρηγορίου οὐδεὶς

¹ Garruci, Ἐνθ' ἀν., πίν. 130, 1. Friend, αὐτόθι, πίν. III, 5.

² H. O m o n t εἰς τὸ περ. Monuments Piot, 17, 1909, πίν. VI, 6 καὶ σ. 93.

³ O m o n t, αὐτόθι, πίν. IX, 20 καὶ σ. 96 κ.ἐξ.

⁴ O m o n t, αὐτόθι, πίν. VII, 10 καὶ σ. 95 κ.ἐξ.

⁵ «Ἐγὼ δὲ τὴν κηρόχυτον ἠγάπησα γραφὴν...». Βλ. EEBΣ, 21, 1951, 49.

⁶ Βλ. τοῦτο παρὰ M i g n e, P.G. 36, 665 κ.ἐξ.

⁷ Πρβλ. O m o n t, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs, ἐπεξηγηματικὸν κείμενον, σ. 31.

γίνεται λόγος περὶ τοῦ δράματος τῆς ἀναστάσεως τῶν ὁστών, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς μικρογραφίας τοῦ Παρισινοῦ κώδικος. Ἡ μικρογραφία αὐτή, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ ὅλος χαρακτήρ τῆς τεχνοτροπίας της, ἀντιγράφει παλαιὸν πρότυπον. Διὰ τὰς ὄλοσελίδους ἄλλωστε εἰκόνας τοῦ Παρισινοῦ τούτου κώδ. 510, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς ἐνταῦθα, χαρακτήρος καὶ τεχνοτροπίας οὐσιωδῶς διαφορετικῶν ἀπὸ τὰς ἄλλας τοῦ ἰδίου χειρογράφου, παρατηρήθη ἤδη ὅτι ἀντιγράφουν παλαιὰς φορητὰς εἰκόνας ἢ ψηφιδωτά. Εἰδικῶς δὲ διὰ τὴν ἐνδιαφέρουσαν ἡμᾶς μικρογραφίαν τοῦ δράματος τοῦ Ἰεζεκιήλ ὁ Millet παρατήρησεν ὅτι αὐτὴ «διατηρεῖ ἀκόμη τὸ κομμὸν πλαίσιον τοῦ ἀρχικοῦ πίνακος καὶ εἰς τὸ βάθος τὰ κυανᾶ καὶ τὰ ρόδινα χρώματα τῆς παλαιᾶς ζωγραφίας»¹.

Τὸ θέμα τοῦ προφητικοῦ δράματος τοῦ Ἰεζεκιήλ περὶ ἀναστάσεως τῶν ὁστών διὰ τῆς θείας δυνάμεως φυσικὸν ἦτο νὰ σχετισθῇ πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Συνέπεια δὲ τούτου ὑπῆρξεν ἡ εἰσαγωγή τῆς ἀναγνώσεως τοῦ σχετικοῦ βιβλικοῦ κειμένου εἰς τὰς ἐκκλησίας τὴν πρῶταν τοῦ Μ. Σαββάτου². Ἡ παράστασις οὕτω εἰσῆλθεν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας. Περὶ τούτου πείθει τὸ εἰς τὸν 10ον ἢ 11ον αἰῶνα ἀνῆκον ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον, τὸ ἀποκείμενον εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον. Εἰς τὸ πλακίδιον τοῦτο εἰκονίζεται, εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ὁ Ἰεζεκιήλ τείνων τὴν χεῖρα εἰς σχῆμα κηρύττοντος. Παρὰ τὸν προφήτην, ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δίσκου, ἄνω τοῦ ὁποίου παριστάνεται ὄμιλος Ἀγγέλων, εὐρίσκεται ὁ Ἰησοῦς πατῶν ἐπὶ ὑποποδίου, τείνων τὴν δεξιὰν εἰς εὐλογίαν καὶ εἰς τὴν ἀριστερὰν κρατῶν κλειστὸν Εὐαγγέλιον. Ὅπισω τοῦ Ἰεζεκιήλ οἱ ἀναστάντες νεκροὶ ὑπὸ μορφὴν μικρῶν ἐρωτιδέων. Εἰς τὸ βάθος τῆς συνθέσεως, ἄνω ἀριστερά, οἰκοδόμημα ἐπὶ ὑψηλοῦ τοίχου, ἀποτελούμενον ἀπὸ τέσσαρας κίονας ὑποβασιάζοντας δύο ἀετώματα³. Τὴν θεολογικὴν ἐρμηνείαν, τὴν διδομένην εἰς τὸ δράμα, ἐξηγεῖ ἡ συνοδεύουσα τὴν παράστασιν ἐπιγραφή: «*Τότε ὁ Χ(ριστὸς) δηὰ τοῦ προ(φήτου) ἠνέσ(τη)σεν τὰ ὁστᾶ*»⁴. Καὶ εἰς τὴν

¹ G. Millet ἐν A. Michel, Histoire de l'art, I, 241.

² Πρβλ. Τριώδιον, ἐκδ. Βενετίας 1876, 412Α.

³ Εἰκὼν προχειρῶς ἐν O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, σ. 222, εἰκ. 135. Προηγουμένως ὁ Dalton, Catalogue of Early Christian Antiquities... of the British Museum, London 1911, πίν. XI, 299 καὶ σ. 56, ἀριθ. 299, ἠρμήνευσε τὴν παράστασιν, παρασυρθεὶς ἀπὸ τὸν Græven, ὡς τὴν Κάθοδον τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸν Ἄδην (Ἀνάστασιν). Τὴν ἐσφαλμένην αὐτὴν ἐρμηνείαν ἠκολούθησε καὶ ἡ κυρία Μ. Σωτηρίου εἰς τὰ Πρακτικά τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περίοδ. Γ', τόμ. Β', 1936, 115. Τὸ εἰς τὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον παριστάνεται ὑποτυπωδῶς καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς μικρογραφίας τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 510, θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς ὁ νέος Ναὸς ὁ περιγραφόμενος ὑπὸ τοῦ Ἰεζεκιήλ εἰς σειρὰν ὁραμάτων (Ἰεζ. 40-48).

⁴ Ὁ Dalton, Catalogue, αὐτόθι, μεταγράφει ἐσφαλμένως τὴν ἐπιγραφήν

παράστασιν αὐτὴν τοῦ ἑλεφαντίνου ἀναγλύφου εἶναι εὐκόλον νὰ διακρίνη τις τ' ἀρχικὰ στοιχεῖα, τὰ προελθόντα ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴν σύνθεσιν, ὅπως μᾶς τὴν διέσωσεν ἡ μικρογραφία τοῦ Παρισίου κώδ. 510. Καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον δηλαδὴ αὐτὸ τὴν δεσπόζουσαν θέσιν κατέχει καὶ πάλιν ὁ Ἰεζεκιὴλ εἰκονιζόμενος μεγαλύτερος καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἰησοῦ, οἱ δὲ ἀναστάντες νεκροὶ ἀποτελοῦν δευτερεῦον ἐντελῶς στοιχεῖον. Καὶ ἐδῶ συνεπῶς, παρὰ τὴν ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ τεχνίτου γενομένην διασκευὴν τοῦ παλαιοῦ προτύπου, ὁ ἀρχικὸς χαρακτὴρ τῆς παραστάσεως, ἡ ἕξαρσις δηλαδὴ τῆς μορφῆς τοῦ προφήτου, παραμένει ἀναλλοίωτος.

Ὅλαι αἱ ἀνωτέρω ἐπιτεθεισὶ παρατηρήσεις καὶ διαπιστώσεις μᾶς δηγοῦν εἰς τὸ ἀρκετὰ, ὡς τοῦλάχιστον νομίζω, θετικὸν συμπέρασμα ὅτι ἡ σειρά αὕτη τῶν παραστάσεων προφητῶν, εἰκονιζομένων ὁμοῦ μὲ ἐν ἀπὸ τὰ περιφημότερα δράματά των (Ἰεζεκιήλ, Ζαχαρίας) ἢ μὲ μίαν ἀπὸ τὰς πραγματοποιηθείσας προφητείας των (Ἡσαΐας), ἐδημιουργήθη κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου, ὡς γνωστόν, εἰκονογραφήθη ἡ Βίβλος. Τὴν ἐξ Ἀλεξανδρείας πιθανὴν καταγωγὴν τῶν παραστάσεων αὐτῶν δεικνύει ἄλλωστε καὶ ὁ ὅλος ἑλληνιστικὸς τῶν χαρακτῆρ, τὸν ὁποῖον εὐκόλον εἶναι νὰ διακρίνη τις εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Παρισίου κώδ. 510 καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας.

Τὸ συμπέρασμα τέλος αὐτὸ περὶ τῆς εἰς πολὺ παλαιοῦς χρόνους δημιουργίας τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς σειρᾶς εἰκόνων τῶν προφητῶν ἐνισχύουν, κατὰ τινα τρόπον, καὶ ὠρισμένοι εἰκόνες μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Συναγωγῆς τῆς Δούρας τῶν γενομένων, ὡς ἤδη εἴπομεν, κατὰ τὸ ἔτος 245 ἢ 255 μ.Χ.

Ἐκεῖ πράγματι, εἰς τὸν τοῖχον, ὅπου εὐρίσκεται ἡ κόγχη, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐφυλάσσετο ἡ Βίβλος, ὑπάρχουν τέσσαρες εἰκόνες-προσωπογραφίαι, ὡς ἤδη τὰς ἀπεκάλεσεν ὁ Grabar¹, παριστάνουσαι τὸν Μωϋσῆν παρὰ τὴν ὑποτυπωδῶς εἰκονιζομένην βάτον², τὸν ἴδιον λαμβάνοντα τὸν Νόμον³, τὸν Ἀβραάμ, ἄνω τοῦ ὁποίου ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ ἀστέρες⁴, καὶ τὸν Ἔσδραν ἢ κατ' ἄλλους τὸν Ἰωσίαν κρατοῦντα ἀνοικτὸν τὸ εἰλητᾶριον τοῦ Νόμου καὶ

ὡς ἐξῆς: «Τότε ὁ Χριστὸς διὰ τοῦ Προδρόμου ἀνέστησεν τὰ ὄσα». Ἀναλύει δηλαδὴ τὸ συμπλήρωμα ΠΡ Προδρόμου καὶ ὄχι προφήτου. Ἐξ αὐτοῦ δὲ ἴσως καὶ ἡ παρανόησις τῆς παραστάσεως (βλ. προηγουμένην σημείωσιν). Εἶναι φανερὸν ὅτι οὔτε ἡ ἀνάλυσις Προδρόμου οὔτε συνεπῶς καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς παραστάσεως ὡς τῆς Καθόδου τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸν Ἄδην εὐσταθοῦν.

¹ Grabar ἐν Comptes - Rendus de l'Académie, Ἔνθ' ἄν., 84.

² Cte du Mesnil du Buisson, Ἔνθ' ἄν., πίν. XIX καὶ σ. 41 κ.ἐξ.

³ Αὐτόθι, πίν. XXI καὶ σ. 45 κ.ἐξ.

⁴ Αὐτόθι, πίν. XXIV καὶ σ. 53 κ.ἐξ. Κατὰ τὸν Grabar, Ἔνθ' ἄν., 84, εἶναι ἴσως ὁ Μελχισεδέκ.

ἔχοντα πλησίον του τὴν Κιβωτὸν τῆς Διαθήκης ἢ πιθανώτερον κατ' ἄλλους θήκην εἰληταρίων κεκαλυμμένην ὑπὸ ὑφάσματος ¹. Ἡ συγγένεια τῶν εἰκόνων αὐτῶν πρὸς τὰς ἀπασχολούσας ἡμᾶς παραστάσεις προφητῶν εἶναι λίαν καταφανής. Χαρακτηριστικὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι τὸ γεγονός ὅτι αἱ τέσσαρες αὐταὶ μορφαὶ εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι δεικνύουν τὸν περισσότερον ἔντονον ἑλληνιστικὸν χαρακτῆρα μετὰ τῆς ὅλης διὰ τοιχογραφιῶν διακοσμήσεως τῆς Συναγωγῆς τῆς Δούρας, ὅπου διασταυροῦνται ποικίλης προελεύσεως καλλιτεχνικὰ ρεύματα. Ἄν δὲ πράγματι εἶναι ἀκριβῆς ἡ παρατήρησις τοῦ Du Mesnil du Buisson, ὅτι αἱ ἀπομιμήσεις γραμμάτων ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ ἀνοικτοῦ εἰληταρίου, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ὁ Ἑσδρας ἢ Ἰωσίας, δευθύνονται ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ὁμοιάζουν πρὸς ἑλληνικὴν ἐπισευρμένην γραφὴν ², ἐνισχύεται ἀρκετὰ ἡ ἀνωτέρω διατυπωθεῖσα εἰκασία ἡμῶν περὶ τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ μάλιστα ἀλεξανδρινῆς προελεύσεως τῶν ἀπασχολουσῶν ἡμᾶς παραστάσεων τῶν προφητῶν.

IV

Ἦδη προκύπτει τὸ ζήτημα: Ποῖος ὁ σκοπὸς τῆς δημιουργίας τῶν εἰκόνων αὐτῶν τῶν προφητῶν, παρὰ τοὺς ὁποίους παριστάνεται ἐντελῶς ἐπεισοδιακῶς ἐν ἀπὸ τὰ ὄραμάτα των ἢ μία πραγματοποιηθεῖσα προφητεία των;

Ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἡδύνατό τις νὰ σχετίσῃ τὰς εἰκόνας αὐτὰς πρὸς τὰς παραστάσεις θεοφανειῶν, περὶ τῶν ὁποίων διὰ μακρῶν ἡσχολήθη τελευταῖον ὁ Grabar. Εἰς τὰς θεοφανείας καὶ τὰς θεοφανείας-ὄραματα εἶναι ἀπαραίτητος, ὅπως οὗτος ἀπέδειξεν, ἡ παρουσία προσώπου ἢ προσώπων, πρὸς τὰ ὁποῖα γίνεται αἰσθητὴ ἡ ἐμφάνισις τοῦ Θείου. Τὸ πρόσωπον ἢ τὰ πρόσωπα αὐτὰ εἶναι, κατὰ τινὰ τρόπον, οἱ μάρτυρες τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ. Εἰδικῶς δὲ διὰ τὰ προφητικὰ κείμενα εὐρίσκει ὅτι ταῦτα ἔχουσι τὴν μορφήν πρακτικῶν συντεταγμένων ὑπὸ αὐτόπτου μάρτυρος πιστοποιοῦντος τὴν ἀλήθειαν τῶν θείων ὁραμάτων ³.

Αἱ παραστάσεις ὅμως, αἱ ἐδῶ ἀπασχολοῦσαι ἡμᾶς, δὲν νομίζω ὅτι δύναν-

¹ Cte du Mesnil du Buisson, Ἐνθ' ἀν., πίν. XXXVIII καὶ σ. 92 κ.ἐξ. Κατὰ τρόπον ἐντελῶς διάφορον ἐρμηνεύει τὰς δύο τελευταίας μορφάς, τὸν Ἀβραάμ καὶ τὸν Ἑσδραν ἢ Ἰωσίαν, ὁ E. Goodenough, τὴν γνώμην τοῦ ὁποίου παραθέτει ὁ Rostovtzeff, Ἐνθ' ἀν., 108. Κατ' αὐτόν, ὁ μὲν θεωρούμενος ὡς Ἑσδρας ἢ Ἰωσίας εἶναι ὁ Μωϋσῆς ἀναγινώσκων τὸν Νόμον, ὁ δὲ λεγόμενος Ἀβραάμ εἶναι ἐπίσης ὁ Μωϋσῆς μετὰ τὸν θάνατόν του περιβαλλόμενος ἀπὸ τὸν ἥλιον, τὴν σελήνην καὶ τοὺς ἀστέρας.

² Cte du Mesnil du Buisson, Ἐνθ' ἀν., 93.

³ A. Grabar, Martyrium, Paris 1946, II, 152 κ.ἐξ.

ται να υπαχθούν εις τὴν κατηγορίαν τῶν θεοφανειῶν. Εἰς τὰ ὑπὸ τῶν προφητῶν γραφέντα κείμενα αὐτὸς ὁ προφήτης, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπεκαλύφθη τὸ θεῖον ὄραμα, ὁ καὶ μάρτυς αὐτοῦ, ἐξαφανίζεται σχεδὸν ἐντελῶς. Καταγράφει τὸ ὄραμα ἢ τὴν προφητείαν, τὴν ὁποίαν τοῦ ἐνέπνευσεν ὁ Θεός, ἀλλ' ὁ ἴδιος οὐδὲν μέρος λαμβάνει. Τὴν αὐτὴν παρατήρησιν θὰ εἶχέ τις νὰ κάμῃ προκειμένου καὶ περὶ τῶν ἀπεικονίσεων μεγάλων ὄραμάτων. Εἰς τὸ ψηφιδωτόν, ἐπὶ παραδείγματι, τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου ('Οσίου Δαβίδ) Θεσσαλονίκης, ὅπου εἰκονίζεται τὸ ὄραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ, τὸ δεσπόζον στοιχεῖον εἶναι αὐτὸ τὸ ὄραμα, ὃ Ἰησοῦς δηλαδὴ ἐντὸς φωτεινοῦ δίσκου μὲ τὰ τέσσαρα συμβολικὰ ζῶα, ἐνῶ ὁ Ἰεζεκιήλ ὁ ἰδὼν τὸ ὄραμα καὶ ὁ Ἀββακούμ κατέχουν δευτερεύουσαν ἐντελῶς θέσιν¹. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐου, ὅπως τὸ βλέπομεν, κατ' ἀντιγραφὴν βεβαίως πολὺ παλαιότερου προτύπου, εἰς τὸν Παρισινὸν κώδ. 510², ὅπως καὶ εἰς τὸν κώδικα τῆς Χριστιανικῆς τοπογραφίας τοῦ Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστου, τὸν ἀποκείμενον εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ³. Καὶ ἐκεῖ ὁ μάρτυς τῆς ὀπτασίας, ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Ἡσαΐας, ἐξαφανίζεται σχεδὸν πρὸ αὐτοῦ τούτου τοῦ ὀράματος.

Ἄν συμβαίνει ὁμοίως τὸ ἴδιον καὶ μὲ τὰς παραστάσεις προφητῶν, τὰς ἀποτελούσας τὸ θέμα τῆς παρούσης μελέτης. Εἰς αὐτάς, ὡς ἐπανειλημμένως ἐτονίσσαμεν, τὴν δεσπόζουσαν θέσιν κατέχει αὐτὴ ἡ μορφή τοῦ προφήτου, τὸ δὲ ὄραμα ἢ ἡ ἐκπληρωθεῖσα προφητεία ἔχουν θέσιν ἐντελῶς δευτερεύουσαν καὶ ἐπεισοδιακὴν. Εἰς τὰς εἰκόνας αὐτάς ὁ προφήτης δὲν εἶναι ἀπλοῦς μάρτυς, ὅπως εἰς τὰς θεοφανείας, ἀλλὰ τὸ κύριον πρόσωπον τῆς συνθέσεως.

Διὰ τοὺς λόγους τούτους νομίζω ὅτι πρέπει ὁπωσδήποτε ν' ἀποκλεισθῇ ἢ συσχετίσις τῆς ομάδος αὐτῆς τῶν εἰκόνων τῶν προφητῶν πρὸς τὰς παραστάσεις θεοφανειῶν.

Τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν ομάδα αὐτὴν τῶν εἰκόνων ἡ δεσπόζουσα μορφή τοῦ προφήτου ἔχει χαρακτῆρα πραγματικῆς προσωπογραφίας μᾶς ἐπιτρέπει ν' ἀνεύρωμεν μὲ ἀρκετὴν, νομίζω, πιθανότητα τὸν προορισμὸν τῶν παραστάσεων τούτων. Αἱ εἰκόνες δηλαδὴ αὐταὶ νομίζω πολὺ πιθανὸν ὅτι ἦσαν τοποθετημένα εἰς «προφητεία», εἰς κτήρια δηλαδὴ εὐρισκόμενα εἴτε ἐπὶ τοῦ τάφου προφήτου εἴτε ἀνεγερθέντα εἰς τὴν μνήμην προφήτου. Ἡ ὕπαρξις τοιούτων κτισμάτων εἰς τὴν Παλαιστίνην μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν πηγῶν, εἰς

¹ Βλ. Α. Ευγοπούλου εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, 12, 1929, 158 κ.ἐξ. καὶ πίν. 5. Εἰς τὴν κάπως διάφορον ἐρμηνείαν τοῦ ψηφιδωτοῦ τούτου, τὴν προτεινομένην ὑπὸ τοῦ G r a b a r, *Martyrium*, II, 198 κ.ἐξ., θὰ ἐπανέλθω προσεχῶς εἰς ἰδίαν μελέτην.

² O m o n t, *Miniatures*, πίν. XXV.

³ Προχείρως παρὰ D i e h l, *Manuel*, I, σ. 240, εἰκ. 114.

τὰς ὁποίας ἀναφέρονται «μαρτύρια» ἢ «προφητεῖα» τοῦ Ἑσαίου καὶ τοῦ Ζαχαρίου ¹, ὡς ἐπίσης ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἁαζῶν καὶ τοῦ ὑποτιθεμένου τοῦ Μωϋσέως ². Ἀλλὰ προφητεῖα μαρτυροῦνται καὶ ἔξω τῆς Παλαιστίνης.

Ἐπαρξίν τοιούτων γνωρίζομεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εἶχον ἀνεργεθῆ εἶτε ἀπλῶς εἰς μνήμην προφήτου, ὅπως τοῦ Ζαχαρίου ³, εἶτε καὶ διὰ τὰ στεγάσασιν λείψανα προφήτου, ὅπως τοῦ Ἑσαίου ⁴, πιθανώτατα δὲ καὶ τοῦ Δανιήλ ⁵.

Αἱ παραστάσεις, αἱ ἀπασχολοῦσαι ἡμᾶς εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, εἶναι πολὺ φυσικὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐπεῖχον θέσιν λατρευτικῶν εἰκόνων ἐντὸς τῶν προφητειῶν τούτων, ἢ δὲ παρὰ τὸν προφήτην ἀπεικόνισις περιφήμου ὁράματός του ἢ πραγματοποιηθείσης προφητείας του ἀπετέλει, κατὰ τινὰ τρόπον, σύντομον περὶ τοῦ προφήτου βιογραφικὸν ὑπόμνημα. Τὴν ὑπόθεσιν τέλος, ὅτι αἱ παραστάσεις αὗται ἐπεῖχον θέσιν λατρευτικῶν εἰκόνων, ἐνισχύει ἡ πληροφορία τοῦ Χρυσοστόμου, ὅτι ἡ γραφή, τὴν ὁποίαν οὗτος ἠγάπησεν, ἦτο κηρόχυτος, ἦτο δηλαδὴ εἰκὼν φορητῆ, ὅπως ὅλαι αἱ εἰκόνες λατρείας.

Τὴν ὁμάδα αὐτὴν τῶν παραστάσεων τῶν προφητῶν, τῆς ὁποίας διεπιστάσαμεν τὴν ὑπαρξίν καὶ προσεπαθήσαμεν νὰ καθορίσωμεν, κατὰ τὸ δυνατόν, τὸν προορισμὸν, πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ τὴν διαστείλωμεν ἀπὸ τὰς ἑλληνιστικοῦ ἐπίσης χαρακτῆρος συνήθεις μορφὰς προφητῶν. Τῶν εἰκόνων τούτων σαφῆς ἰδέαν μᾶς δίδουν καὶ ἄλλα βυζαντινὰ χειρόγραφα, ἰδίως ὅμως αἱ μικρογραφίαι τοῦ περιφήμου Μηνολογίου τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ καὶ γενομένου πρὸς χρῆσιν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου ⁶. Τὰς μεγαλοπρεπεῖς αὐτὰς προφητικὰς μορφὰς, τὰς εἰκονιζομένας ὀρθίως κάτω ἀπὸ ἄλεξανδρινοῦ ἐντελῶς χαρακτῆρος οἰκοδομήματα, ἀσφαλῶς ἀντέγραψαν οἱ διακοσμήσαντες τὸν πολῦτιμον κώδικα τοῦ Βασιλείου Β' ἀπὸ παλαιότατον χειρόγραφον, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ Weitzmann, περιέχον τὰ κείμενα τῶν προφητῶν καὶ φέρον εἰς τὴν ἀρχὴν

¹ Grabar, *Martyrium*, II, 21, 201.

² Grabar, *Ἐνθ' ἀν.*, I, 111.

³ R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, 1ère partie, Le siège de Constantinople et le Patriarcat œcuménique, tome III, Les églises et les monastères*, Paris 1953, 139.

⁴ Janin, *Ἐνθ' ἀν.*, 146. Πρβλ. καὶ Μ. Γεδεών, *Βυζαντινὸν ἐορτολόγιον, Κωνσταντινούπολις 1899*, 102.

⁵ Janin, *Ἐνθ' ἀν.*, 89 κ.έξ.

⁶ Il Menologio di Basilio II, cod. Vaticanus gr. 1613 (Codices e Vaticanis selecti... vol. VIII), Torino 1907, πίν. 119, 124, 216, 222, 286, 293, 304, 382. Προχείρως βλ. ἀπεικονίσεις ἐν G. Schlumberger, *L'épopée byzantine*, II, 556 (Ἑωσέ), III, 113 (Ἰωήλ). K. Weitzmann, *Illustrations in Roll and Codex*, Princeton 1947, εἰκ. 198, 201 - 205.

ἐκάστου προφητικοῦ βιβλίου τὴν εἰκόνα τοῦ προφήτου, εἰς τὸν ὁποῖον τοῦτο ἀνήκε¹. Ποία ἦτο ἡ μορφή τῶν παλαιῶν ἐκείνων προτύπων δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἀπὸ πολλοὺς διασωθέντας κώδικας, ὅπως ὁ κῶδ. Chigi R. VIII. 54 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ καὶ οἱ ὑπ' ἀριθ. 755 καὶ 1153 τῆς ἰδίας Βιβλιοθήκης, εἰς τοὺς ὁποίους ὁμως ὁ ἑλληνιστικὸς χαρακτὴρ τῶν πρωτοτύπων εἶναι ἀρκετὰ πλέον ἐξησθενημένος². Ὅτι ἡ ἀρχικὴ διακόσμησις μετὰ τὴν εἰκόνα τοῦ προφήτου εἰς τὴν ἀρχὴν ἐκάστου προφητικοῦ βιβλίου ἐδημιουργήθη καὶ αὐτὴ ἀσφαλῶς εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ εἶχε συνεπῶς χαρακτῆρα καθαρῶς ἑλληνιστικὸν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὄχι μόνον ἀπὸ τὰς εἰκόνας τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰς θιαυμασίας προτομάς τῶν δώδεκα προφητῶν, τὰς ὁποίας εἶχεν ἀντιγράψει πιστότατα ἀπὸ τὸ παλαιὸν πρότυπον εἰς τὰς δύο ὕψεις τοῦ πρώτου φύλλου τοῦ χειρογράφου ὁ διακοσμήσας κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα τὸν δυστυχῶς καταστραφέντα ἀπὸ πυρκαϊᾶν κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Τουρίνου³.

Μετὰ τὰ ἤδη ἀνωτέρω ἐκτεθέντα, δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ λίαν πιθανόν, κατὰ τὴν γνώμην μου, συμπέρασμα, ὅτι παραλλήλως πρὸς τὰς ἀπλᾶς εἰκόνας τῶν προφητῶν, τὰς δημιουργηθείσας διὰ νὰ κοσμήσουν τὰ χειρόγραφα, τὰ περιέχοντα τὰ προφητικὰ κείμενα, καὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀναμφιβόλως κατάγονται αἱ προφητικαὶ μορφαὶ τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν εἰς τὰς ἐκκλησίας, ὑπάρχει καὶ μία ἄλλη ὁμάς εἰκόνων προφητῶν. Εἶναι αἱ εἰκόνες τῶν προφητῶν, πλησίον τῶν ὁποίων παριστάνεται ἐντελῶς συνοπτικῶς ἐν ἀπὸ τὰ δράματά των ἢ μία ἀπὸ τὰς πραγματοποιηθείσας προφητείας των.

Αἱ εἰκόνες τοῦ εἴδους αὐτοῦ, τὴν ὑπαρξίν των ὁποίων ἠδυνήθημεν νὰ διαπιστώσωμεν μέσφ μεταγενεστέρων ἀντιγράφων, εὐρίσκοντο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐντὸς τῶν προφητειῶν, τῶν ἀνεργεθέντων εἴτε εἰς θέσιν σχετιζομένην πρὸς τὸν προφήτην (τάφον κ.λ.π.) εἴτε καὶ διὰ νὰ στεγάσουν λείψανα αὐτοῦ εἴτε τέλος καὶ εἰς μνήμην ἀπλῶς τοῦ προφήτου.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

¹ K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts, Berlin 1935, 30. Πρὸβλ. καὶ Weitzmann, Illustrations in Roll and Codex, 203 κ.εξ.

² A. Muñoz, I codici greci miniati delle minori Biblioteche di Roma, Firenze 1906, πίν. 1-10. Πρὸβλ. καὶ Weitzmann, Die byzant. Buchmalerei, πίν. XII. 61.

³ Αἱ μικρογραφίαι εἶχον εὐτυχῶς φωτογραφηθῆ ὑπὸ τοῦ Millet. Βλ. εἰκόνας παρὰ Diehl, Manuel, II, σ. 620, εἰκ. 296. Schlumberger, Ερροπέε, III, 537. Weitzmann, Die byzant. Buchmalerei, πίν. XXXVIII. 210. Ἀπεικονίσεις ὄλων τῶν προφητῶν παρέχει ὁ Β. Λάζαρεφ, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς (ρωσ.), Μόσχα 1948, I, πίν. XIV, ἐναντι σ. 84 καὶ II, πίν. 76, 77.